

METODOLOŠKI PRISTUPI U JUGOSLAVENSKOJ SOCIOLOGIJI RELIGIJE

**(ANALIZA EMPIRIJSKOG ISTRAŽIVAČKOG OPUSA
OD 1957 - 1987 GODINE)**

Anči Leburić
Centar za društvena istraživanja
Sveučilište u Splitu

Osnovni cilj ovog teksta jeste pokušaj integriranja i sintetiziranja metodoloških aspekata, te posebno metodoloških pristupa u empirijskim istraživanjima religijskog fenomena, koja su realizirana u Jugoslaviji (ukupno njih 57), u periodu od 1957 do 1987 godine. Riječ je, zapravo, o svojevrsnoj "metodološkoj sintezi" dosadašnjeg razvoja sociologije religije u Jugoslaviji, odnosno njenog empirijskog opusa. Za pretpostaviti je da se u proteklom trogodišnjem periodu, do 1990 godine, situacija nije bitno izmijenila, te da možemo procjenjivati pogoršanje stanja na nizu područja, odnosno intenziviranje problema, primarno stručne i znanstvene naravi.

KLJUČNE RIJEČI: Empirijsko sociološko istraživanje, metodološki pristupi, religijski fenomen

METHODOLOGICAL APPROACHES IN THE YUGOSLAV SOCIOLOGY OF RELIGION (THE ANALYSIS OF EMPIRICAL RESEARCH OPUS FROM 1957 TO 1987): This paper discusses methodological aspects in empirical researches of the phenomenon of religion, all of them (totally 57) realized from 1957 to 1987. The paper tries to present in systematic way characteristic "methodological synthesis" of the development of the Yugoslav sociology of religion, in the past thirty years, on the basis of its empirical opus. It is concluded that there has been a decline in empirical researches on religion.

KEYWORDS: Empirical sociological research, methodological approaches, phenomenon of religion

Ocjenjujući razvoj jugoslavenske opće sociologije i njenih empirijskih istraživanja, možemo utvrditi da se jugoslavenska sociologija formirala krajem pedesetih godina ovog stoljeća, te da je taj proces (formiranja) završio sredinom sedamdesetih godina. Prema tome, "porodajne muke" naše sociologije kao da bi trebale biti početkom devedesetih godina, konačno zaboravljene. No, čini se da smo još uvijek daleko od stanja kojeg bismo

moгли okarakterizirati zadovoljavajućim.¹ Takvo stanje, s obzirom na produbljavanje opće društvene krize (kod nas i u svjetskim razmjerima), izgleda da nema šanse "popravka" preko noći ili dobrom voljom samih sociologa. Ukoliko se, naime, jedna znanstvena disciplina sve više parcijalizira, te ukoliko bujaju ili se još i više zaoštavaju sve ambivalentniji stavovi spram različitosti u teorijsko-metodologijskim sociološkim orijentacijama, onda ni (često) deklarativna spremnost na objedinjavanje teorijskog i empirijskog - nema baš velike šanse, ni skorašnju plodniju budućnost.

Pretpostavka od koje smo pošli u našim razmatranjima, a koja se u velikoj mjeri i potvrdila, svodi se na tezu da je razvoj empirijskih istraživanja religijskog fenomena, te posebno - razvoj sociološke metodologije u tom području, još uvijek otvoren i nezavršen proces, s mnogobrojnim poteškoćama, različite naravi.²

Od nekadašnjih prigovora (teoloških i sličnih izvora) da socio-religijska istraživanja asociraju na tzv. marketing istraživanja, čija su osnovna obilježja isključiva deskriptivnost, nenaučnost i sociografičnost, situacija nije u cijelosti značajnije izmijenjena, premda su nagomilana brojna istraživačka iskustva i druge pretpostavke, posebno one teorijske naravi. No, ne bi bilo logično, s obzirom na neravnomjernost u razvoju, kao i zbog činjenice da za posljednjih tridesetak godina ne bilježimo značajniju ekspanziju (prvenstveno u brojčanom smislu) empirijskih jugoslavenskih socio-religijskih istraživanja, da pretpostavljamo kako jačaju ili primjetno dominiraju neke empirističke tradicije ili (takve) novije orijentacije. Naime, smatramo relevantnijim pretpostavljati o prisutnim svojevrstnim neujednačenostima i različitostima istraživačkih koncepata i niza metodoloških momenata, budući je, u prvom redu, riječ o geografskom prostoru punom specifičnih razlika, a koje je i multikonfesionalno i izrazito pluralistično u tom smislu. Ipak, doima se paradoksalnim da takva složenost društvenih uvjeta, odnosa, strukture, itd., nije se značajnije manifestirala, u prvom redu: na kompleksnost empirijskih pristupa u istraživanjima religijskog fenomena; na izbor i primjenu različitih tehnika i istraživačkih metoda; na opsežnost primjene cjelovitijih

¹ Zapravo, šezdesetih godina, sociologija u Jugoslaviji ulazi u svoju prvu fazu formiranja. Već sredinom sedamdesetih godina, prema mišljenju Ivana Kuvačića, "nastupa faza potiskivanja sociologije kao moderne istraživačke i analitičke discipline, koja kritički razmatra i prosuđuje", te ponovno dolazi do širenja "dogmatskog pristupa na mnogim područjima života." (Vidi: Kuvačić I., O humanističkoj perspektivi sociologije - teze za diskusiju, Revija za sociologiju, vol.VIII, 1978., br.3-4., str.18.). Slično i Rudi Supek smatra da je tih godina došlo do pretvaranja "historijskog materijalizma" u sociologiju i nametanja marksističkoj sociologiji pozitivističkog okvira, uz "izrazito dogmatski i apologetski karakter." (Vidi: Supek R., Sociologija i marksizam, Sociologija, god.XI, 1969., br.1., str.5.). Krajem sedamdesetih godina, isti autor konstatira općenito da je sociologija parcijalizirana, jer nema radova koji bi bili "teorijski koherentni", a nema ni marksističkih radova, koji bi bili na tom nivou. (Vidi: Supek R., Situacija sociologije u svijetu danas, Revija za sociologiju, vol.VIII, 1978., br. 3-4., str.10.). Sekulić Duško, precizniji u određenju raskoraka koji je prisutan osamdesetih godina u našoj sociologiji, zaključuje da "teorijska sociologija, onakva kakva je kod nas, ne predstavlja putokaz za empirijska istraživanja...kod nas postoji jaz između onoga što se naziva teorijskom sociologijom i empirijskih istraživanja...S druge strane empirijska istraživanja veoma često ostaju na deskriptivnom nivou i nisu vodena nekom sustavnom teorijom - što uostalom i ne iznenađuje s obzirom na karakter teorijskih radova." (Vidi: Sekulić D., Nekoliko teza o "teorijskoj" i "empirijskoj" sociologiji, Revija za sociologiju, vol. IX, 1979., br.1-2., str.52-53.). Autor rezimira da je očito riječ o pojavi "krize razvoja discipline".

² U tekstu iznosimo stavove, do kojih smo došli analizom svih realiziranih istraživačkih zahvata u jugoslavenskoj sociologiji religije. (Vidi u prilogu: Popis literature u kojoj su objavljeni rezultati empirijskih istraživanja religijskog fenomena u Jugoslaviji u periodu od 1957 do 1987 godine).

predmetnih koncepata o socio-religijskoj tematici; na složenost primjenjivanih tipologija pojedinih aspekata ili dimenzija religijskog fenomena; te na složenije validacije empirijskih nalaza.

Može se zaključivati da je još uvijek aktualan raskorak između "jezika" teorije i istraživanja, odnosno između postojećih socioloških teorija i konkretnih empirijskih socio-religijskih istraživanja. Osim toga, vjerojatno je i za pretpostaviti da navedeni raskorak implicira niz poteškoća, ne samo u sociologiji, već i u ostalim društvenim znanostima. Promjeni takvog stanja pridonosilo bi "revitaliziranje" rasprava i polemika na tu temu, a negativnije, pa i dugoročnije efekte, može izazvati izbjegavanje razgovora o tom raskoraku. Ta će problematika, osim toga, biti još aktualnija, ukoliko se budu potvrđivale ocjene o sve većoj parcijalizaciji sociologije i njenih istraživačkih predmeta, odnosno, ukoliko se ona i dalje bude podvajala na brojnije (međusobno udaljenije) teorijske orijentacije.³

Nužno je naglasiti, ipak, i goleme doprinose istraživača - sociologa religije, jer današnja situacija daleko je od one s kraja pedesetih i u šezdesetim godinama, kada su istraživanja bila više "ideologična", s a priori negativnim odnosom prema religijskom fenomenu, kao jednoj od osnovnih teorijskih premisa (religija kao predrasuda). U tom smislu marksistički pristup religijskom fenomenu očito je doživljavao promjene u kvalitativnom smislu. No, ne znači da su sva naša istraživanja bila "idejno neutralna". Nije zanemariv ni dojam da su istraživanja od osamdesetih godina, daleko kritičnija i angažiranija, jer doprinose razotkrivanju nezadovoljavajućih društvenih uvjeta življenja, ali ukazuju i na mogućnosti prevazilaženja tih ograničenosti. U tom smislu (pozitivnom) bismo govorili o "pragmatičnoj" i kritičkoj dimenziji tih istraživanja, koja bi mogla utjecati na niz institucionalnih i drugih aranžmana, premda to ne ovisi isključivo od istraživanja, njihovih rezultata ili, pak, istraživača.

Dakle, **specifična otvorenost istraživača i njihovih istraživanja, temeljna su odlika većine danas**, što se nadamo da će se i dalje intenzivnije razvijati. Jasno, ako se budu i dalje stvarale temeljitije i konkretnije osnove razvoja sociologije religije kod nas, u smislu jačanja njenih institucionalnih okvira (Zagreb, Beograd, Ljubljana, Split), vjerojatno će jačati koordiniranost i organizacioni aspekti razvoja ove znanstvene discipline, na način povezanijeg osmišljavanja njene razvojne strategije. To bi onda bila i pretpostavka veće sistematičnosti, kumuliranosti i objedinjavanja empirijskih i drugih vrsta nalaza u konzistentniji teorijski korpus sociologije religije. Jer, vjerojatnim se čini da bi sociološka znanost trebala počivati na nekim jedinstvenijim opredjeljenjima. Uostalom, metodološki stupanj razvijenosti naših empirijskih istraživanja, daleko zaostaje od njegovog teorijskog "korelata", kao i od dominantnog ili prosječnog istraživačkog iskustva prisutnog u našoj zemlji. U tom bi području svakako bilo nužno da se i u institucionalnom i u kadrovskom smislu poradi na jačanju komponente kompjuterizacije istraživanja i istraživačkog rada uopće.

³ Podsjećamo na mišljenje poznatog metodologa Huberta Blalocka, koji 1984 godine piše o situaciji u SAD, te kritički "upozorava da u društveno-naučnom delovanju sve podjednako uspeva ('everything flourishes' itd.), da je reč o visokom stepenu slučajnosti i da nema ni minimalne saglasnosti (niti interesovanja i zalaganja) u vezi toga kakav proizvod će nastati na osnovu naših agregiranih akcija." (Navedeno prema Mlinar Z., Društvene promene i kvantitativna metodologija u sociološkom istraživanju, u Blejsko metodološko srećanje '87 - Zbornik referatov V strokovnega sestanka Sekcije za metodologijo in statistiko JZS, Metodološki zvezki št.1., Ljubljana, 1987., u bilj.ad. 1.,str.29.)

Klasificirat ćemo i ilustrirati svojevrstan niz **determinirajućih uzročno-posljedičnih momenata**, a prema kriteriju njihovog utjecaja na produbljanje raskoraka između teorijskog i empirijskog u dosadašnjem razvoju istraživačke prakse u našoj sociologiji religije:⁴

1. **Nepostojanje pluralizma teorijskih pristupa** u empirijskim istraživanjima religijskog fenomena:

Razlozi: činjenica nepostojanja složenijih metodoloških "mehanizama", na temelju kojih bi se mogla izvoditi kompleksnija i konzistentnija sociološka objašnjenja prirode društvenih determinizama, posebno kad su u pitanju procesi generaliziranja empirijskih rezultata.

Uvjetovanost: nije moguće razlučiti u većini istraživanja, tj. razjasniti dilemu: da li je u sociologiji religije, tj. njenim teorijskim pristupima religijskom fenomenu, prisutno više paradigmi (kao pluralizam paradigmi) ili je riječ o različitim pogledima na istu paradigmu? I, kako tu dilemu razriješiti u kontekstu marksističkog pristupa religiji i kritike religijskog fenomena iz takvih općih teorijskih okvira?

Ipak, ne bismo mogli zamjeriti našim istraživačima da su u potpunosti udaljeni od realnog života, te da zapostavljaju svakodnevne aspekte društvenog života. Ne bi bila utemeljena ni primjedba o konzervativnosti teorijskih orijentacija u empirijskim istraživanjima, posebno ne za većinu onih projekata, koji su realizirani u zadnja dva desetljeća.

Ne bismo mogli zaključivati ni o prisutnoj orijentacijskoj konfuziji ili totalnoj razjedinjenosti, budući je većina teorijskih pristupa u istraživanjima počivala na marksističkoj teoriji. Doduše, ista nije u podjednakoj mjeri originalno ili plodno primjenjivana, što je naročito slučaj kod onih autora koji su djelovali 50-tih i 60-tih g. I dok bismo taj period, s obzirom na obilježje prisutne sociološke (teorijske) osnove, mogli okarakterizirati kao dogmatičniji, apologetski, funkcionalistički, noviji period u razvoju socio-religijskih istraživanja, svakako se od prvog bitno razlikuje, iako još uvijek fragmentariziran i dezorganiziran, ipak počiva u teorijskom pogledu, na marksističkim osnovama, odnosno na otvorenijim i kritičnijim istraživačkim pristupima.

Ilustracija izbora područja znanstvene analize u istraživanjima:

A: Predominacija marksističke teorijske orijentacije ili teorijskih pristupa, odnosno tretiranje religijskog fenomena, uz marksističko učenje o religiji (i kritiku religije), kao jedno od temeljnih teorijskih polazišta.

⁴ Uz svaki od klasificiranih momenata navodimo stavove koji se odnose na: razloge njegovog pojavljivanja; zatim konkretnu uvjetovanost njegovog pojavljivanja, uz ilustraciju slijedećih metodoloških elemenata: A - obilježja dosadašnjih empirijskih istraživanja religijskog fenomena, B - obilježja "poželjnog" jedinstvenijeg metodološkog modela empirijskih znanstvenih istraživanja religijskog fenomena u Jugoslaviji. Osnovno načelo na kojem se ovdje insistira jeste međusobna povezanost teza koje slijede, njihova međusobna uvjetovanost, uz obavezno uvažavanje jedinstva teorijskog i empirijskog, s bilo kojeg metodološkog aspekta.

B: Razvijanje i temeljito izgrađivanje polideterminističkog pristupa u istraživanjima, na način uvažavanja pluralizma izbora i primjene metoda

Ilustracija postavljanja općenitijih teorija (ili zakona) u istraživanjima:

A: Nedovoljna razvijenost teorijskog sistema, posebno njegove pojmovne mreže - prevladavanje pojava "prijelaza" sa tzv.operacionalnog nivoa na teorijski, budući predominiraju tzv.deskriptivna istraživanja, s akcentom na teoriju otuđenja, kao općenitiju sociološku teoriju. Zanemarivanje eksperimentalnih i kompleksnijih istraživanja.

B: Postavljanje novih teorija ili preformuliranje starih. Razvijanje teorijskog i metodološkog pluralizma, s ciljem primjene kompleksnijih strukturalnih pristupa ili strukturalnih analiza religijskog fenomena.

2. **Necjelovitost teorijsko-istraživačkih pristupa** - u cijelosti su eksplicirani tek u pojedinačnim slučajevima:

Razlozi: nedovoljna teorijska utemeljenost niza empirijskih istraživanja, odnosno nemogućnost uočavanja teorijskih "akcenata" kojima se barata u fazama interpretiranja i generaliziranja empirijskih nalaza.

Uvjetovanost: zanemariv je broj onih istraživača, čiji se teorijsko-empirijski pristup u istraživanju dosljedno utemeljuje na elaboriranim prethodnim kritičkim analizama (ili bar tzv.pilot istraživanjima), a na temelju kojih bi autori suvereno mogli kreirati kategorijalne aparate, te uopće, procese operacionalizacije i sl.

Osim toga, još uvijek predmeti empirijskih istraživanja religijskog fenomena nisu važna sociološka pitanja, budući proizlazi da je veći broj istraživanja apliciran u uskoj i jednostranoj vezi s društvenom praksom. No, isključivu "krivicu" zbog toga, svakako ne mislimo pripisivati samo istraživačima, budući je ista implicirana nizom objektivnih, općih, društvenih momenata. No, fragmentarizacija i djelimična specijaliziranost empirijskih istraživanja u jugoslavenskim okvirima svoje korijene vuče upravo iz istraživačkih procesa ili aktivnosti, koje su atomizirane, nepovezane, stoga i necjelovite i nesintetične. Stiče se zato i dojam da ne postoji neka cjelovitija vizija jugoslavenske "obojenosti" ili sadržaja, koja bi na skladniji način oslikavala različitosti u društvenoj kompleksnosti na jugoslavenskim prostorima, a kad je u pitanju religijski fenomen.

Zatim, nije izartikuliran dijalektički odnos unutar i između postojećih empirijskih istraživanja, kako bi se mogle uklanjati brojne metodološke jednostranosti. Uostalom, primjena kompjutera i strojne obrade podataka, na primjer, takve jednostranosti ne može automatski uklanjati, jer niti je u stanju da mehanički primjenjuje nove vrste analiza, niti veći broj varijabli, kao ni njihovu bogatiju operacionalizaciju u indikatore. Zapravo, nedovoljna teorijska utemeljenost istraživanja uvjetuje slabiju njegovu metodološku razradu, ali i obratno, nedovoljno metodološki elaboriran pristup uvjetuje teorijske nepotpunosti i nejasnoće u istraživanju. No, isto tako, nije poželjno ni apsolutiziranje zahtjeva za teorijskom izgrađenošću, kao ni, s druge strane, apsolutiziranje i "dizanje na pijedestal" metodološko-empirijske savršenosti.

Ipak, moramo naglasiti da je prisutna tendencija obogaćivanja teorijskih faza rada na predmetima istraživanja, u nekim projektima realiziranim u posljednjem desetljeću, a tome je razlog i akumulacija brojnih empirijskih nalaza i pokazatelja, kao i metodoloških iskustava, čiji se značaj više ne može zanemarivati u znanstvenom, a pogotovo ne u društvenom smislu.

Ilustracija formuliranja i izbora problema istraživanja:

A: Predominacija istraživačkih problema deskriptivne prirode, koji se uglavnom bave opisima rasprostranjenosti, intenziteta, odnosa među dvjema pojavama, te nekih strukturalnih posebnosti tih pojava.

B: Obogaćivanje istraživačkih nacrtu definicijama problema eksplikativne i eksplorativne funkcije, te posebno onima metodološke "prirode", uz uvažavanje (kao osnovnog) kriterija njihove dotadašnje neistraženosti, te uz eliminiranje "politiziranosti" pristupa u izborima istraživačkih problema. Širenje korpusa formulacija problema na ona teorijska područja koja su rijetko ili nikako do sada teorijsko-empirijski izučavana u sociologiji religije. To su npr.: istraživanja malih vjerskih zajednica (npr. sekta, koja bi se mogla izvoditi tzv. eksperimentalnim istraživanjima), zatim istraživanja unutrašnje crkvene organizacije, pa o društvenim i drugim funkcijama religije u našoj suvremenosti, zatim o pojavama privatizacije religije i religioznosti, o pučkoj religiji i religioznosti, o raznim neinstitucionalnim religijskim oblicima, npr. o nevidljivoj religiji, onda o civilnoj, svjetovnoj religiji i religioznosti, i dr...

Ilustracija određivanja općih ciljeva istraživanja:

A: Predominacija tzv. društvenih ciljeva.

B: Istovremeno i konkretno planiranje i definiranje spoznajnih (znanstvenih) i društvenih ciljeva, uz nužno distingviranje općih od posebnih istraživačkih ciljeva, kako bi se na temelju istraživanja posebnosti nekih dimenzija, elemenata i oblika religijskog fenomena, moglo usmjeravati istraživački nacrt na kompleksnije zaokruživanje realiziranih istraživačkih ciljeva.

Ilustracija određivanja nacrtu predmeta (sadržaja i opsega) istraživanja:

A: Nepotpune konceptualizacije predmeta istraživanja, bez cjelovitijih teorijskih elaboracija. Opseg ili predmetni obuhvat istraživanja rijeđe je sveden na tzv. samostalne istraživačke projekte o religijskom fenomenu.

B: Maksimalno uvažavati dijalektičku spregu predmetnog i metodološkog jedinstva istraživanja, na način da se definiraju u sadržajnom smislu kao predmeti istraživanja još neistraženi ili nepotpuno istraženi društveni procesi, pojave i sl., uz naglasak na sociološki kontekst međusobnih interakcija društvenih na religijske pojave i procese, te obratno, utjecaje religijskog na društveno.

U smislu opsega istraživačkih predmeta, orijentirati se na cjelovitije i komparativne nacrtu istraživanja.

Ilustracija pojmovnih analiza i njihovih elemenata:

A: Najbrojnije su one teorijske i operacionalne definicije religije koje definiraju religiju na tragu Marksovog određenja društvene svijesti (kao oblik društvene svijesti, kao društvenu i

ljudsku činjenicu, te kao poseban oblik proizvodnje ili prakse, itd.). Relativno su jedinstvene pojmovne analize koje se direktno vezuju uz religijsko.

Većina autora tretira religiju kao višedimenzionalan, složen i dinamičan fenomen, koji je i društvene i individualne naravi.

B: U klasifikacijama elemenata pojmovnih analiza (npr. termina "sekularizacija") težiti većoj ujednačenosti, na način korištenja već kodificiranih postignuća drugih autora i empirijskih nalaza njihovih istraživanja - i to posebno kad su u pitanju empirijski (već) verificirani kategorijalni aparati, što će uvjetovati veću validnost i konzistentnost, ali i bogaćenje pojmovnog sistema sociologije religije, pa dakle i jugoslavenske opće sociologije.

Ilustracija definiranja varijabli ili operativnih tvorbi u istraživanjima:

A: Zavisne, odnosno nezavisne varijable imaju različite uloge u istraživanjima, dok su socio-demografska obilježja ispitanika, pretežno smatrana tzv. kontrolnim i nezavisnim varijablama.

Operacionalni procesi, u smislu razvijenosti varijabli, kao operacionalnih tvorbi, daleko su slabije zastupljeni, od npr. pojmovnih analiza.

B: Detaljne elaboracije istraživačevih pristupa u procesima operacionalnog određenja varijabli. Plodno bi bilo i korištenje indeksa, čak i onih višedimenzionalnih.

Ilustracija procesa definiranja indikatora u istraživanjima:

A: Velika pažnja od strane istraživača bila je orijentirana na procese operacionalnog definiranja pojava, odnosno na definiranje njihovih indikatora (uglavnom onih tzv. parcijalnih). I to, posebno religijskog ponašanja ili religijske prakse, odnosno njenih oblika, te religijske svijesti, odnosno njenih elemenata (npr. vjerovanja).

B: Upravo zbog kompleksnosti religijskog fenomena, izgrađivati složenije operacionalne tvorbe ili tzv. sintetičke pokazatelje.

3. Malobrojnost teorijskih hipoteza:

Razlozi: u malobrojnim teorijskim traganjima u smislu iznalaženja novih, alternativnijih, originalnijih hipoteza o religijskom fenomenu uopće, a posebno o njegovoj društvenoj uvjetovanosti u jugoslavenskim prostorima. Premda, ne može se zaključivati o prisutnom pojmovnom siromaštvu ili o nedostatku operacionaliziranih temeljnih marksističkih i drugih pojmova socioloških teorija o religiji.

Uvjetovanost: nedostaju "osvrtnja" na već postojeće kodificirane teorije, s ciljem njihovog potvrđivanja, ili razvijanja, ili opovrgavanja njihovih osnovnih teza i postavljanja novih.

Ilustracija procesa postavljanja istraživačkih hipoteza:

A: Prisustvo teorijski okoštalih hipotetskih "sistema", odnosno relativna nerazvijenost hipotetičkog okvira, te obima ili stupnja njegove elaboracije, što nije redovit slučaj i kod nekih konkretnih sadržaja.

B: Orijentirati se na definiranje više alternativnih hipoteza, uz adekvatnije metodološko planiranje procesa empirijske verifikacije a priori utvrđivanih hipotetskih stavova. Plodne bi

bile u tim slučajevima i rekonceptualizacije ili nekih osnovnih istraživačkih pojmova ili samo pojedinih elemenata pojmovnih analiza.

Ilustracija postavljanja općih ili teorijskih hipoteza u istraživanjima:

A: Predominacija općih hipoteza teorijske naravi, a koje tretiraju općenito proces sekularizacije. U tim slučajevima i hipotetski okviri su razvijeniji, sadržajni i bogatiji, ali uz tendenciju da se hipoteze opće naravi identificiraju sa općenitijim teorijama.

B: Jasno ekspliciranje teorijskih okvira "sistema" općih hipoteza u istraživanju.

Ilustracija postavljanja operativnih ili radnih hipoteza u istraživanjima:

A: Bogatstvo i raznolikost radnih hipoteza u većini istraživanja. One se pretežno vezuju u sadržajnom smislu, uz pretpostavke o dekompoziciji religijske svijesti, te o padu utjecaja religije ili religioznosti, odnosno slabljenju intenziteta manifestiranja nekih njihovih dimenzija ili oblika.

B: Orijentacija na postavljanje radnih hipoteza, kao metodoloških "instrumenata" u istraživanjima, a ne isključivo u funkciji pretpostavljanja prisutnih korelacija, bilo negativnih ili pozitivnih, i to pretežno u formi statističkih tendencija. To znači, da se "sistemi" radnih hipoteza u samom toku istraživanja validiraju na način da ih se preformulira ili da se definiraju nove, alternativne radne hipoteze.

4. U interpretacijama istraživačkih rezultata - "statično" tretiranje empirijskih pokazatelja, te njihovo svodenje uglavnom na kvantitativne promjene:

Razlozi: izostaju dublja poniranja u sociološku suštinu proturječnosti društvenih odnosa, u čijem bi se kontekstu relevantnije mogle sagedati, kako kvantitativne, tako i kvalitativne promjene, koje se zbivaju u vezi sa ili u samom religijskom fenomenu, jer je prisutan proces intuitivno-spekulativnog formiranja i donošenja zaključaka, kao i nerijetke ad hoc empirijske opservacije, metodološki nekonzistentne i nejedinstvene. Zbog toga je nemoguća pokatkad komparabilnost empirijskih istraživanja i njihovih rezultata. Premda se, mahom, u većini socio-religijskih istraživanja, religijski fenomen a priori teorijski utemeljuje kao relativno promjenjiva i nestabilna pojava, individualne i društvene naravi i porijekla.

Uvjetovanost: nedostaju reinterpretiranja postojećih terminoloških paradigmi u sociologiji religije - što bi moglo voditi daljnjim sistematskim i longitudinalnim istraživanjima religijskog fenomena, koja neće negirati dosadašnja istraživačka iskustva, već će ih kumulirati i "agresivnije" prezentirati javnosti, uz dokidanje mikro i parcijalnih teritorijalnih i sličnih logika.

Ilustracija načina tumačenja ili interpretiranja empirijskih rezultata:

A: Zadržavanje istraživača uglavnom na tzv.primarnim fazama obrade podataka, uz pretežno interpretiranje jednostavnijih veza ili odnosa među promatranim varijablama. To su mahom opisi i puka prezentacija pojedinačnih empirijskih rezultata, a koje utvrđuju specifičnosti aktualnih stanja vezanih uz religijski fenomen.

B: U fazama interpretacije kretati se od utvrđivanja specifičnosti ili tipičnosti promatranih pojava, do utvrđivanja eventualno nastalih promjena u kontekstu vezanom uz religijski fenomen. Nezaobilazna primjena metoda komparacije, ali ne samo na nivou tretiranja empirijskih činjenica, već i onih koje karakteriziraju druge slične hipotetske istraživačke "sisteme".

Ilustracija procesa znanstvenog objašnjenja ili eksplanacije u istraživanjima:

A: Nerazvijenost eksplanatornih procesa uopće, posebno onih koji bi oslikavali uzročno-posljedične spletove odnosa ili interakcija među istraživanim pojavama.

B: Postepeno metodološko, a ne ad hoc građenje objašnjavajućih momenata. U teorijskom smislu, kao pretpostavku eksplanacije istraživanih pojava, tretirati dobijene deskripcije, ali ih dalje razvijati uz poštivanje nekih temeljnih postulata, kao što su objektivnost, sistematičnost i općenitost u zaključivanju.

5. Ograničavanje (u kvalitativnom smislu) na nivou opisivanja kvantitativnih stanja, pojava, ali rijetko i promjena, bez obzira na njihovu društvenu uvjetovanost:

Razlozi: svodenje procesa interpretiranja i generaliziranja empirijskih rezultata na jednostavne analitičke i statističke postupke, bez sadržajnijih metodoloških "improvizacija". Jasno je da onda ne može ni biti dijalektičnijeg odnosa između teorijsko-empirijskih pristupa, odnosno dijalektičnijeg odnosa između metodoloških pristupa i društvene kompleksnosti u kojoj se istraživački predmeti ispituju.

Uvjetovanost: prisutnost metodološkog empirizma u mertonovskom smislu, koji bi mogao slabiti paralelno s teorijskim snaženjem pristupa, te njihove konkretnije operacionalne razrade. Tada se u interpretacijama rezultata neće identificirati opisivanje empirijskih nalaza s njihovim generalizacijama, a što će indirektno utjecati i na potvrđivanje valjanosti određenih (hipo)teza. Tada će se neke "zauvijek" postignute spoznaje vrednovati ovisno o konkretnim njihovim manifestacijama, a ne u kontekstu nepromjenljivog i uopćenog za sva vremena.

Ilustracija načina konstruiranja klasifikacija i tipologija u istraživanjima:

A: Konstrukcije jednostavnijih klasifikacija, uz nekolicinu tipologija. Većina tipologija prezentirana je u formi skale, koja predstavlja kontinuum, na kojem se raspoređuju modaliteti: vjera (religija) - ateizam.

Stereotipne upotrebe "vječnih" tipologija religioznosti.

B: Orijentirati se na konstruiranje klasifikacija i na njima utemeljeno izvođenje tipologija, pretežno u empirijskim fazama istraživanja, uz izbjegavanje a priori konstruiranih klasifikacija i njihovog "automatskog" empirijskog verificiranja i mehaničkog prilagođavanja empirijskih tipova onima već unaprijed definiranim i kao takvim "jedino" mogućim tipovima. Voditi računa o kombiniranju i ispreplitanju različitijih kriterija tipologiziranja.

Ilustracija izvođenja sekundarnih analiza u istraživanjima:

A: Nerazvijena primjena tzv. sekundarnih analiza u obradi empirijskih nalaza, izuzev kod nekolicine onih istraživanja u kojima je korištena faktorska analiza.

B: Nužna primjena razvijenijih oblika sekundarnih analiza, uz poštivanje već postignutog u razvoju kvantitativne metodologije, kako u jugoslavenskim, tako i šire, u svjetskim okvirima (npr. korištenje multivarijantne analize na većim uzorcima).

Ilustracija procesa znanstvenog opisivanja ili deskripcije u istraživanjima:

A: Prisutno bogatstvo opisa tipova, profila i sl., vezanih uz pojedine dimenzije religijskog fenomena, koji se modeliraju na brojnim empirijskim podacima različite naravi ili se izvode iz utvrđenih elemenata klasifikacija ili ljestvica stavova ili se konstruiraju na temelju dominantnih obilježja.

B: Metodama komparacije sumirati akumulirana obilježja ili tipičnosti dosadašnjih opisa, profila i sl., te sintetizirati iste u različite tipove modela, npr. ponašanja, mišljenja, itd...

6. Jednostranost i ograničenost konkretnih empirijskih (metodoloških) pristupa:

Razlozi: nepluralističnost primjenjivanih metodoloških instrumentarija u realiziranim sociološkim eksploracijama; nekorištenje složenijih kvantitativnih metodoloških postupaka (izuzev pojedinačne primjene nekih istraživačkih tehnika, kao npr. tehnike skaliranja, odnosno mjerenja stavova) i nerazvijenost kvantitativne metodologije uopće; te neujednačenosti u stupnjevim validiteta istraživanja.

Uvjetovanost: navedeni momenti vjerojatno su razlogom, u većoj ili manjoj mjeri, da su metodološki pristupi u našim empirijskim istraživanjima, jednostrani i ograničeni, pa u tom smislu i rutinizirani na isključivu i predominantnu primjenu anketnih istraživanja, koja možemo smatrati sinonimom socio-religijskih istraživanja u Jugoslaviji.

Integrirajuća raznovrsnost istraživanja temelji se na primjeni komplementarnijih metodoloških pristupa, što znači - više različitih istraživačkih metoda, uz reafirmaciju i onih tzv. kvalitativnih, naročito učestvujućeg promatranja, te složenijih vrsta intervjua (dubinski, itd...). Ali, i uz poštivanje načela - ukoliko se krene od marksističkog pristupa, dosljedno ga sprovesti i primjenjivati metodološki, kao i obratno, metodološkim aspektima osmišljavati marksističku kritiku, mijenjajući njen sadržaj i funkcionalno je prilagođavajući empirijskom kao stvarnom.

Ilustracija načina određivanja osnovnog skupa i jedinica promatranja u istraživanjima:

A: Određivanje osnovnih skupova i jedinica promatranja korektno su obavljani statistički i metodološki postupci kod većine istraživača.

B: S obzirom na složenost jugoslavenskog prostora, voditi više računa (u kvalitativnom smislu) o ujednačenosti osnovnih skupova, te o kriterijima stratificiranja uzoraka, odnosno poduzoraka.

Ilustracija određivanja tipova ili vrsta, te veličina uzoraka u istraživanjima:

A: Dominiraju stratificirani i kvotni modeli uzoraka. Nezaobilazno je poštovanje kriterija reprezentativnosti u većini istraživanja, uz pretežno korištenje tzv. malih uzoraka.

B: Raznolikije korištenje vrsta i tipova uzoraka, te razvijanje metoda uzorkovanja, kao i tipova uzoraka, na način da se proces njihovog donošenja učini javnim i spoznatljivim. Razvijanje planiranja tzv. velikih uzoraka, u situacijama gdje je to moguće, kako bi se olakšale primjene složenijih i modernijih metoda u obradi rezultata.

Ilustracija upotrebe metoda prikupljanja empirijskih podataka u istraživanjima:

A: Skoro isključiva primjena ankete kao istraživačke metode, što ukazuje da je ovo najslabije elaborirano područje u metodologiji socioloških istraživanja religijskog fenomena.

B: Detaljnije elaboracije procesa primjene i planiranja izvođenja, kao i izbora metoda, uz njihovo kombiniranje, te razvijanje načela metodološke pluralističnosti u njihovoj primjeni (npr. kombiniranje metode ankete i promatranja, i sl.), a ne samo u procesu njihovog (deklarativnog) planiranja. Naročito je značajno neprestano usavršavanje metrijskih karakteristika već utvrđenih ljestvica stavova, i sl.

7. Prisustvo oskudnog općeg fonda metodoloških znanja u istraživačkoj praksi:

Razlozi: različite su prirode - ili nezainteresiranost istraživača i omalovažavanje potrebe izgrađivanja, odnosno uvažavanja nekih temeljnih epistemološko-metodoloških postulata; ili zatvorenost i "neelastičnost" mišljenja unutar kategorija s područja metodologije empirijskih istraživanja, kao i općenito - sociološke metodologije; ili su aktualna i prisutna još uvijek neraščišćena pitanja o marksističkoj metodologiji istraživanja društvenih pojava; ili je u metodološkom pristupu osnova sociologije još uvijek (ili u nekim slučajevima) pozitivistička.

Uvjetovanost: različitog je porijekla i sadržaja, premda bi se većina takvih faktora mogla identificirati s onima društvene (opće) prirode. No, činjenica je da je, između ostalog, u istraživanjima prisutno zanemarivanje izgrađivanja metodoloških pitanja predviđanja i prognoziranja (premda bi takva pitanja mogla biti jedna od važnijih, s obzirom na različitosti i složenost jugoslavenskog društvenog konteksta).

Ilustracija procesa generalizacije u istraživanjima:

A: Procesi generalizacije nisu značajnije razvijeni, niti temeljitije elaborirani kod većine, budući se uglavnom svode na potvrđivanje ili odbacivanje formuliranih radnih hipoteza, a koje se u sadržajnom smislu kreću u okvirima marksističkog pristupa religiji i posebno njenoj kritici.

B: U procesima generalizacije empirijskih rezultata, koristiti mogućnosti razvijanja novih hipoteza, uz specifikiranje onih starih. Njihovom akumulacijom i građenjem onog zakonitog - sociološkog, zapravo, plodnije bismo dolazili do novih socioloških teorija. Teorijski elementi svodili bi se na ono genetičko, uzročno, strukturalno, funkcionalno, itd., a koje bi se sistematski vezivalo uz religijsko. Na takvim analizama, onda, moguće je graditi ono sociološko, kao relativno stalno i (koje je) u vezi sa religijskim fenomenom.

Ilustracija procesa znanstvenog predviđanja ili prognoze u istraživanjima:

A: Elementi predviđanja uopće, prisutni su u veoma malom broju istraživanja.

B: Zahvaljujući kumulaciji nepreglednog mnoštva empirijskih nalaza, kao i određenog istraživačkog iskustva u sociologiji religije, moguće bi bilo adekvatnije usmjeravati istraživačke prognoze, i u kvalitativnom i u kvantitativnom smislu, te na taj način efikasno i kvalitetno povezivati sociološku teoriju s empirijskim istraživanjima i sa istraživačkom praksom i njenim posljedičnim efektima po promjene društvenih uvjeta života i rada, posebno onih neljudskih i otuđujućih. Upravo se u tome može plodno očitovati znanstvena utemeljenost sociološkog pristupa u empirijskom istraživanju religijskog fenomena, odnosno u sociološkom tretiranju realnog smisla konkretnih društvenih pojava i procesa, pa tako i religijskih pojava i procesa. Prikazujući ih realno, objektivno i točno, prikazujemo ih istovremeno i sociološki relevantno, sagledavajući u njima ono povijesno, konkretno, razvojno, aktualno, tendencijsko i buduće.

* * * * *

Usprkos svemu do sada navedenom i kritički obojenom, mišljenja smo da korpus socio-religijskih empirijskih istraživanja u Jugoslaviji, ne bismo mogli nazvati "bogatstvom sterilnog stvaralaštva" (sintagma Mlinar Z.). Naime, posrijedi je djelovanje spleta društvenih uzroka različite prirode, posebno onih uzroka organizacijske naravi, zatim institucionalne i kadrovske prirode.

Nabrojat ćemo nasumce samo neke od njih:

- * Nedostatak pravih znanstvenih i stručnih polemika i rasprava o metodološkim problemima, iako relativno raste broj empirijskih istraživanja;
- * stihijnost u sprovođenju empirijskih istraživanja. Jer, neznan je broj naučnih institucija koje bi ih sistematski organizirale i sprovodile, uz istovremeno kontinuirano znanstveno usavršavanje (mladih) kadrova-istraživača;
- * neintenzivan prodor, nesistematsko i oskudno širenje metodoloških (i drugih) znanja, te nepostojanje metodologijske literature općenito;
- * nemogućnost organiziranja iskoordiniranih jugoslavenskih istraživanja, odnosno empirijskih istraživanja koja bi prekoracišla granice prostornih barijera. Naime, u tri desetljeća razvoja socioloških religijskih istraživanja, još uvijek nije obavljeno nijedno jugoslavensko istraživanje, na reprezentativnom jugoslavenskom uzorku;
- * nije snažnije afirmiran ni grupni rad istraživača, kao ni interdisciplinarnost u teorijsko-empirijskim pristupima, koja je za sada tek deklarirana želja istraživača;
- * slab aktivitet u međunarodnim istraživanjima, posebno ukoliko imamo na umu ekspanziju kvantitativne metodologije u međunarodnim okvirima, u posljednjem desetljeću.

* * * * *

Buduća sistematska i longitudinalna istraživanja religijskog fenomena, koja će objedinjavati dosadašnja istraživačka iskustva, indirektno bi uvjetovala veću komparabilnost empirijskih istraživanja i njihovih rezultata, ali i udovoljavanje "lancu" nužnih postulata: objektivno - znanstveno - javno - provjerljivo.

Ako nam kao premisa posluži konstatacija o općem kriznom stanju, onda se čine još prihvatljivijim danas, početkom devedesetih godina, izrečene ocjene o krizi sociologije u svijetu, pa i o krizi jugoslavenske sociologije, a koje (ocjene) datiraju s početka osamdesetih godina. Mogli bismo zaključiti da izrazitije nepovoljne okolnosti, a koje su bitno društveno determinirane, u značajnoj mjeri onemogućuju teorijski, pa time indirektno i empirijski razvoj naše sociologije religije. Uostalom, u posljednjem desetljeću sve su učestalije kritike na račun racionalizacije i nivoa organiziranosti znanstveno-istraživačkog rada u našim uvjetima. Mišljenja smo, osim toga, da u onoj mjeri u kojoj naša sociologija jeste ili bude više ili manje vjerni odraz stanja u društvu, te budu li se društveni odnosi demokratizirali u fazama raspleta kriznih stanja, bilo bi logično da i sociološke discipline bilježe uspon, uz sjedinjavanje stvaralačke teorijsko-sintetičke misli.

Tada bi slabila, između ostalih, tendencija ka parcijaliziranju istraživačkih predmeta u sociologiji religije, tim više, što se ona razvija u izrazito pluralističnim religijskim, konfesionalnim, nacionalnim, i drugim društvenim uvjetima. No, ni ovdje nije samo u pitanju zakržljalosť ili sterilnost sociološke imaginacije.

Tada bi se potvrdila ova lucidna misao V.L.Allena: "Teorijski napredak u društvenim naukama se obično dešava u vremenima kriza ili predmeta ili sistema koji ga je podržavao...Tamo gde se ovi uslovi za krizu pojavljuju u jednoj ili više zemalja, teorijski napredak će ovisiti od (1) postojanja razvijenih disciplina društvenih nauka i (2) od relativnog stanja razvoja ovih disciplina."⁵

Tada raznorazne sociološke dogme ne bi predstavljale krupnije opasnosti, a vjerojatno bi slabio i utjecaj npr. tzv.tradicionalnog empirizma, koji je imao "efekata" svojevrmeno, naročito s metodološkog aspekta.

Tada problem ne bi predstavljala kvantitativna metodologija, za većinu naših sociologa, budući se ne bi ni doživljavala kao alternativa kvalitativnoj metodologiji.

Tada se ni teorijski pristup ne bi doživljavao kao alternativa empirijskom pristupu u istraživanjima društvenih fenomena.

Tada bi se mogao razvijati "visok stupanj sociološke i kritičke trezvenosti" (S. Vrcanov izraz).

Tada bi bio onemogućen "sociološki larpurlartizam" (izraz J. Goričara), a sociologija religije nužno bi razvijala i usavršavala njoj tako potrebna empirijska istraživanja.

Tada bi i grandioznije sociološke akcije, koordinirane i na jugoslavenskom nivou, bile normalna stvar, kao i određena podjela istraživačkog rada koja bi objedinjavala tragalačke napore za spoznajom i sociologa, i ekonomiste, i geografa, i psihologa, i drugih.

Dakle, timski - grupno - interdisciplinarno.

Tada bi se, konačno, možda i počela ostvarivati ona R.Supekova "angažirana sociologija", koja bi se bavila "velikim temama našeg vremena, bitnim društvenim procesima, znanstvenim osvješćavanjem o razvojnim tendencijama i mogućnostima društvenog preobražaja, stalnom konfrontacijom objektivnih uvjeta društvenog postojanja i oblika društvene akcije kojima se rukovode društvene grupe."⁶

⁵ Allen V. L., Dogma empirizma u proučavanju organizacija, Sociologija, god.XI, 1969., br.4., str.590.

⁶ Supek R., Sociologija i marksizam, Sociologija, god.XI, 1969., br.1. str.9.

L I T E R A T U R A

U KOJOJ SU OBJAVLJENI REZULTATI E M P I R I J S K I H I S T R A Ź I V A N J A R E L I G I J S K O G F E N O M E N A U J U G O S L A V I J I U P E R I O D U O D 1 9 5 7 D O 1 9 8 7 G O D I N E

U popisu literature, koji slijedi, navode se empirijska istraživanja religijskog fenomena u Jugoslaviji, koja su bila predmetom analize ovog teksta. Kod većine autora, u zagradama su navedeni podaci koji se odnose na ostale izvore, u kojima su također objavljivani rezultati istih istraživačkih projekata.⁷

1. Ačimović Mirko, Srednjoškolska omladina između religije i ateizma, Pedagoška stvarnost, god.XXIX, 1983., br.5., str.359-366.

2. Ahtik Miroslav, Uticaj religioznih seoskih porodica u Srbiji na formiranje religioznog uvjerenja kod njihovog potomstva, Sociologija sela, god.IX, 1971., br.31-32., str.211-214.

3. Bačević Ljiljana, Neki aspekti aktuelnog stanja religijskog fenomena u našem društvu, u Jugoslovensko javno mnjenje o aktuelnim političkim i društvenim pitanjima, serija A: Izvještaji o rezultatima anketnih istraživanja, sv.3., Institut društvenih nauka, Beograd, 1964., str.109-145.

4. Bačević Ljiljana, Crkva i njena štampa, Kultura, 1987., br.78-79., str.133-145.
(rezultati ovog istraživanja cjelovitije su objavljeni u studiji Verska štampa, Institut društvenih nauka, Beograd, 1985.)

5. Bahtijarević Štefica, Rasprostranjenost religioznosti na području zagrebačke regije, I dio, edicija: Izvještaji i studije (projekt Socijalističko društvo, crkva i religija), Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1969.

(dio rezultata ovog istraživanja prezentiran je: a) u studiji Bošnjak B. i Bahtijarević Š., Socijalističko društvo, crkva i religija - Stavovi ispitanika zagrebačke regije o odnosima Crkve i države te o osuvremenjivanju Crkve, II dio, edicija: Izvještaji i studije, Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1969.; b) u diskusiji Bahtijarević Š. objavljenoj u zborniku Odgoj, škola - religija, crkva; građa sa savjetovanja o odgojnoj funkciji škole i djelovanju crkve, Školske novine-Polét, Zagreb, 1969., str.232-236.)

⁷ Izostavljena je iz analize (pa i s ovog popisa) slijedeća studija, u kojoj je riječ o analizi sadržaja vjerske štampe, budući u istoj nema nikakvih naznaka o metodološkim aspektima planiranja i konkretnog izvođenja analize: Plačko Ljudevit, Djelovanje crkve i prihvatanje religijsko-crkvene doktrine, Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1985. (Inače, navedena studija je bila sastavni dio projekta: Religijska situacija na području zagrebačke regije, IDIS, Zagreb, 1985.)

6. Bahtijarević Štefica, Religijska situacija na području zagrebačke regije, edicija: Studije i izvještaji (projekt Sociokulturni razvoj), Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1985.

(dio rezultata istraživanja objavljen je u tekstovima: **a) Religijska situacija: od teorijskog pristupa do rezultata istraživanja**, u zborniku *Religija i društvo*, CITER GK SKH Zagreb, Zagreb, 1987., str.79-91.; **b) Integrira li nas religija?**, *Sociologija*, vol. XXX, 1988., br.2-3., str.285-302.)

7. Bahtijarević Štefica, Religijsko pripadanje u uvjetima sekularizacije društva, Narodno sveučilište grada Zagreba, Centar za aktualni politički studij, Zagreb, 1975.

(rezultati istog istraživanja objavljeni su u studiji *Škola - Crkva i religija*, Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1970.; dio rezultata istog istraživanja prezentiran je u tekstovima: **a) Neke karakteristike religioznosti i ateizma kod učenika srednjih škola**, *Revija za sociologiju*, god.I, 1971., br.2., str.40-52.; **b) Mladi i religija - stavovi zagrebačkih srednjoškolaca o religiji**, u zborniku *Društvo, revolucija, omladina - mladi između sadašnjosti i budućnosti*, Centar za kulturnu djelatnost omladine Zagreba, Zagreb, 1969., str.297-303.; **c) Sociološki i psihološki aspekti religijskog fenomena**, *Pitanja*, god. VIII, 1976., br.1-2., str.23-33.)

8. Bahtijarević Štefica - Vrcan Srđan, Manifestacija religioznog ponašanja stanovništva zagrebačke regije, I i II dio, edicija: Izvještaji i studije, Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu - Centar za društvena istraživanja, Zagreb, 1975. (dio rezultata ovog istraživanja objavljen je u tekstovima: **a) Bahtijarević Š.**, *Neke društvene dimenzije religije i religioznosti, Naše teme*, god.XXII, 1978., br.10., str.2343-2358.; **b) Bahtijarević Š.**, *Religijska situacija u našoj suvremenosti*, u zborniku *Marksističko poimanje religije i politika SKJ prema crkvi i religiji - građa za provođenje pete teme IPO-nja OO SKH, CITER CK SKH, Zagreb, 1976.*, str.17-38.; **c) Vrcan S.**, *Između ortodoksije i apostaze: vezanost ljudi za religiju i crkvu u nas*, u knjizi (koautor s B.Vušковиć) *Raspeto katoličanstvo i druge studije i eseji iz sociologije religije, Naše teme*, Zagreb, 1980., str.273-343.; **d) Vrcan S.**, *Vežanost ljudi za religiju i crkvu u nas - Rezultati sociološkog istraživanja u zagrebačkoj regiji, Naše teme*, god.XIX, 1975., br.7-8., str. 1218-1239.; **e) Vrcan S.**, *Vežanost ljudi za religiju i crkvu u nas (II) - Religijsko ponašanje žitelja zagrebačke regije, Naše teme*, god.XIX, 1975., br.9., str.1418-1441.; **f) Vrcan S.**, *Vežanost ljudi za religiju i crkvu u nas (III) - Proširenost religijskih vjerovanja, Naše teme*, god.XX, 1976., br.1., str. 171-191.)

9. Borzan Tihomir, Religioznost u Slavoniji i Baranji 1975 i 1984 godine, edicija: Predavanja i rasprave, Konferencija SKH Zajednice općina - CITER Osijek, Osijek, 1985.

10. Bošnjak Branko i Bahtijarević Štefica, Porodica u transformaciji - crkva, religija, edicija: Izvještaji i studije, Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1970.

11. Bošnjak Branko i Bahtijarević Štefica, Socijalističko društvo, crkva i religija - Stavovi ispitanika zagrebačke regije o odnosima Crkve i države te o osuvremenjivanju Crkve, II dio, edicija: Izvještaji i studije, Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1969.

12. Cvitković Ivan, Katolička crkva i omladina u bosanskim urbanim sredinama, magistarski rad, Fakultet političkih nauka Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1972.

13. Ćimić Esad, Socijalističko društvo i religija - Ispitivanje odnosa između samoupravljanja i procesa prevladavanja tradicionalne religije, Svjetlost, Sarajevo, 1966.

(ovo djelo je skraćena i djelimično izmijenjena doktorska radnja pod naslovom Samoupravljanje i proces prevladavanja religije, koja je obranjena 1964 godine; dijelovi studije objavljeni su u tekstovima: a) Pojmovno-hipotetički okviri istraživanja odnosa samoupravljanja i religije, Filozofija, god.IX, 1965., br.3., str.341-356.; b) Problemi metodološkog pristupa u proučavanju religije, Sociološki pregled, 1964., br.1., str. 60-75.; c) Religija kao istina otuđenog društva, Pregled, god. XVII, 1965., br.1-2., str.15-22.; d) Struktura religiozne svijesti u gradskim i seoskim sredinama, Revija za sociologiju, god.I, 1971., br.2., str.13-25.; e) Uticaj samoupravljanja na proces prevladavanja tradicionalne religije - Rezultati istraživanja religije, Pregled, god.XVII, 1965., br.7-8., str.15-42.)

14. Dugandžija Nikola, Religija i nacija - Istraživanje u zagrebačkoj regiji, Stvarnost, Zagreb, 1986.

(rezultati istog istraživanja objavljeni su u studiji: Religija i nacija na području zagrebačke regije, edicija: Studije i izvještaji, Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1985.; dio rezultata istog istraživanja objavljen je u tekstu Religija i nacija u zagrebačkoj regiji, u zborniku Religija i društvo, CTR GK SKH Zagreb, Zagreb, 1987., str.98-101.)

15. Đorđević B.Dragoljub, Beg od crkve, Nota, Knjaževac, 1984.

(rezultati istog istraživanja prezentiraju se u dr.disertaciji autora Društvena uslovljenost i karakter procesa sekularizacije u niškom regionu, obranjenoj 1983 god.na Filozofskom fakultetu u Nišu; rezultati istog istraživanja djelimično su objavljeni u tekstovima: a) Religijski simboli, Sociologija, god.XXVI, 1984., br.3-4., str.305-316.; b) Sekularizacija i pravoslavlje, Kultura, 1984., br.65-66-67, str.384-392.; c) Društvene determinante religioznosti, Sociološki pregled, vol.XVIII, 1984., br.3-4., str.227-239.)

16. Đorđević B.Dragoljub, Studenti i religija - grada iz istraživanja, Zbivanja, Niš, 1987.

17. Fiamengo Ante, Studenti sarajevskog univerziteta: Pitanje braka posmatrano iz aspekta nacionalne i religiozne pripadnosti i stepena obrazovanja bračnih drugova, Sociologija, god.II, 1960., br.2., str.54-79.

18. Flere Sergej, Religioznost i religiozne vrednosti kod vojvodanske omladine, u Zbornik za društvene nauke, Matica srpska, Novi Sad, svezak 72., 1982., str.75-87.

(rezultati istog istraživanja objavljeni su u tekstovima: a) Mladi i religija - povodom rezultata jednog iskustvenog istraživanja, Marksističke teme, god.VI, 1982., br.2., str.120-131.; b) Religioznost vojvodanske omladine, Pitanja, god. XVI, 1984., br.3-4., str.11-21.)

19. Flere Sergej, Verska svest (dogmatika) i elementi verske prakse u Beogradu, edicija: Javno mnenje Beograda - Izveštaji i studije, broj 226., Institut društvenih nauka - Centar za politikološka istraživanja i javno mnenje, Beograd, 1985.

20. Flere Sergej i Pantić Dragomir, Ateizam i religioznost u Vojvodini, Izveštaj po istraživačkom projektu Društveni aspekti religioznosti u Vojvodini, Pravni fakultet u Novom Sadu, Institut društvenih i pravnih nauka, Novi Sad, 1977.

(neki aspekti teorijsko-metodološkog pristupa u ovom istraživanju objavljeni su u tekstu: Flere S., Teorijsko-metodološki pristup izučavanju religije u Vojvođanskom društvu, u Zbornik za društvene nauke, Matica srpska, Novi Sad, svezak 60., 1975., str.69-92.; dio rezultata istog istraživanja objavljeni su u tekstovima: a) Flere S., Konfesionalna i religiozna identifikacija Vojvodana, u Zbornik za društvene nauke, Matica srpska, Novi Sad, sv.62., 1977., str.85-100.; b) Pantić D., Obim i intenzitet religioznosti u Vojvodini, u Zbornik za društvene nauke, Matica srpska, Novi Sad, sv.62, 1977., str.101-122.)

21. Glišić Milomir, Odnos mladih prema religiji - Prilog empirijskom istraživanju religioznog shvatanja i ponašanja učenika završnih razreda srednjih škola, Dečje novine, Gornji Milanovac, 1982.

22. Gluščević Manojlo, Religija u ličnom i društvenom životu studenata, u Jugoslovenski studenti i socijalizam, Institut društvenih nauka, Centar za istraživanje društvenih odnosa, Beograd, 1966., str.247-310.

23. Hribar Spomenka, Šola in religija (Rezultati empiričnih raziskav), u zborniku "Šola in religija", Zavod za šolstvo SR Slovenije, Ljubljana, 1972., str.131-165.

24. Kaljević-Bogdanović Marija, Rasprostranjenost religioznosti u Beogradu, Javno mnenje Beograda, Izveštaji i studije, broj 42., Institut društvenih nauka, Centar za istraživanje javnog mnenja, Beograd, 1972.

25. Kerševan Marko, Cerkvena religioznost v Sloveniji, Obzorja, Maribor, 1982., str.189-259.

26. Kerševan Marko, Industrijski delavci in religija, Sociološki in filozofski aspekti sodobne religije, Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Center za proučevanje religije in cerkve, Ljubljana, 1971.

(rezultati istog istraživanja prezentirani su u tekstu Industrijski radnici i religija u Sloveniji, Naše teme, god.XVI, 1972., br.10., str.1621-1646.)

27. Kerševan Marko, (Ne)religioznost mladih v Sloveniji (I) i (II), Teorija in praksa, let.XXII, 1985., št.6., str.631-642. i št.7-8., str.761-772.

28. Kerševan Marko, Odnos anketirancev do religije in cerkve, poročilo iz raziskave Slovensko javno mnenje 69, zvezek 5., Visoka šola za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij, Ljubljana, 1970, str.37-69.

(dio rezultata ovog istraživanja prezentiran u tekstu Roter Z., Priroda i struktura religioznosti u Sloveniji, Revija za sociologiju, god.I, 1971., br.2., str.26-39.)

29. Kerševan Marko, Sekularizacija in religija v sodobnih družbah, magistrsko delo, FPN Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1969., (rezultati istog istraživanja prezentirani su u studiji Srednješolci in religija, Visoka šola za sociologiju, politične vede in novinarstvo, Center za proučavanje religije in cerkve, Ljubljana, 1969; te djelimično u tekstu: Religioznost i družbenopolitična stališča, Teorija in praksa, let.VI, 1969, št. 2., str.307-321.)

30. Kerševan Marko i Ivančić Angelca, Ljubljanski srednješolci in religija, Fakulteta za sociologiju, politične vede in novinarstvo Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani, Raziskovalni inštitut, Ljubljana, 1981.

(dio rezultata istog istraživanja objavljen je u tekstu Ivančić A., Vernost in nevernost ljubljanskih srednješolcev - nekateri rezultati raziskave, Teorija in praksa, let. XVIII, 1981., št.11., str.1365-1378.)

31. Kostovski M.Stefan, Religijata kaj selskoto naselenie vo Dolni Polog, Institut za sociološki i političko-pravni istraživanja, Skopje, 1972.

(ovo je magistarski rad autora, obranjen 1970 god. na Institutu za sociološka i političko-pravna istraživanja u Skopju; dio mr. rada objavljen je u tekstu Tipovi religioznosti u seoskim naseljima Donjeg Pologa, Sociologija sela, god.X, 1972., br.35-36, str.102-112.)

32. Mejak Renata, Prosvetni delavci in religija (Rezultati empirične raziskave med prosvetnim delavci), u zborniku "Šola in religija", Zavod za šolstvo SR Slovenije, Ljubljana, 1972., str.166-183.

33. Pantić J.Dragomir, Klasična i svetovna religioznost, Institut društvenih nauka - Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje, Beograd, 1988.

(rezultati istog istraživanja objavljeni su u studiji Klasična i svetovna religioznost u Beogradu, Institut društvenih nauka - Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje, Beograd, 1985.; dio rezultata prezentiran je u tekstu Svetovna religioznost - pokušaj empirijskog istraživanja, Kultura, 1987.,br.78-79, str.99-121.)

34. Pantić Dragomir, Vrednosti i ideološke orijentacije društvenih slojeva, u zborniku Popović M. i dr., Društveni slojevi i društvena svest - Sociološko istraživanje interesa, stilova života, klasne svesti i vrednosno-ideoloških orijentacija društvenih slojeva, Centar za sociološka istraživanja IDN, Beograd, 1977., str.269-406.

35. Petrić Pavao, Mladi i religija - religioznost istarskih maturanata iz školske godine 1970/71. i utjecaj te religioznosti na njihov odnos prema nekim značajnim životnim pitanjima i društvenim problemima, magistarski rad, Fakultet političkih nauka - Institut za društvena istraživanja, Zagreb, 1973.

- 36. Petrić Pavao**, Neki aspekti (ne)religioznosti istarskih maturanata, u zborniku Radovi Pedagoškog fakulteta u Rijeci, OOUR Nastavne djelatnosti Pula, Pula, 1985., br.5, str.173-208.
- 37. Rajić Snežana i dr...**, Stepen religioznosti srednjoškolske omladine, Marksistička misao, Beograd, 1985., br.1., str.121-137.
- 38. Rosić Vladimir**, Raširenost religioznosti u općini Labin, magistarski rad, Fakultet političkih nauka - Institut za društvena istraživanja, Zagreb, 1973.
- 39. Roter Zdenko**, Avtoriteta cerkve in stališča o njenem nauku in delovanju pri nas, poročilo iz raziskave Slovensko javno mnenje 69, zvezek 5., Visoka šola za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij, Ljubljana, 1970., str.2-35.
(dio rezultata ovog istraživanja prezentiran u tekstu Priroda i struktura religioznosti u Sloveniji, Revija za sociologiju, god.I, 1971., br.2., str.26-39.)
- 40. Roter Zdenko**, (Ne)religiozni Slovenci, Kultura, 1984., br.65-67., str.357-383.
- 41. Roter Zdenko**, Revitalizacija religije i desekularizacija društva u Sloveniji, Sociologija, vol.XXX, 1988., br.2-3., str.403-427.
- 42. Roter Zdenko**, Sociodemografske značilnosti in družbenopolitično obnašanje religiozne in nereligiozne populacije, Slovensko javno mnenje 73/74, Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij, Ljubljana, 1975.
- 43. Roter Zdenko**, Sociodemografske značilnosti verne in neverne populacije, Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani, Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Raziskovalni inštitut, Ljubljana, 1981.
- 44. Roter Zdenko**, Vera i neverovanje u Sloveniji krajem 1984., Gradina, god.XXI, 1986., br.1-2., str.45-57.
- 45. Roter Zdenko**, Vera in nevera v Sloveniji (1968-1978), Obzorja, Maribor, 1982.
(rezultati istraživanja objavljeni su u tekstovima: a) Vernost in nevernost družbenih slojev v Sloveniji - rezultati opazovanj v desetletju 1968-1978, Teorija in praksa, let.XVII, 1980., št.9., str.1096-1119.; b) Vernost in nevernost v Sloveniji 1968 do 1978, Sodobnost, let.XXVIII, 1980., št.6-7., str.644-672.)
- 46. Roter Zdenko**, Vera in nevera v Sloveniji v osemdesetih letih, Naši razgledi, let.XXXI, 1982., št.24 (743), str.704-705.

47. Roter Zdenko, Vloga cerkve v naši družbi in javno mnenje, u Poročila Slovensko javno mnenje 68, zvezek 9-10., Visoka šola za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij, Ljubljana, 1968, str.3-51.

48. Roter Zdenko, Značaj in struktura (ne)religioznosti v Sloveniji, Teorija in praksa, let.VI, 1969., št.5., str.560-574.

(rezultati istog istraživanja objavljeni su: a) u studiji Značaj in struktura (ne)religioznosti v Sloveniji 1968, u poročila Slovensko javno mnenje 68, zvezek 8., Visoka šola za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij, Ljubljana, 1968., b) u tekstu Priroda i struktura religioznosti u Sloveniji, Revija za sociologiju, god.I, 1971, br.2., str. 26-39.)

49. Samardžić Radovan, Socio-kulturni činioci koji uslovljavaju religiozna i ateistička opredeljenja mladih - Analiza na osnovu ispitivanja populacije mladih u JNA, Fakultet političkih nauka Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1973.

50. Sever Julka, Religioznost študentov filozofske fakultete, (Iz diplomskega dela Izobrazbeno oziroma demografsko poreklo in religioznost), u Teorija in praksa, let.V, 1968., št.11., str.1607-1614.

51. Tavčar Marjan, Mladi in religija, Teorija in praksa, let.V, 1968., št.6-7., str.1009-1019.

52. Todorović Dušan, Uticaj polne pripadnosti i karaktera mesta rođenja na religioznost ljudi zaposlenih u privredi Niša, Marksističke teme, god.VI, 1982., br.2., str.132-137.

53. Vasović Mirjana, Religioznost i anomija, Kultura, 1987. br.78-79., str.122-132.

54. Vujović Jasmina, Institucionalizovana religija na teritoriji Beograda sa posebnim osvrtom na Srpsku pravoslavnu crkvu, edicija: Izveštaji i studije: broj 227, Institut društvenih nauka - Centar za istraživanje javnog mnenja, Beograd, 1985.

55. Vrcan Srđan, Omladina osamdesetih godina, religija i crkva, u zborniku Položaj, svest i ponašanje mlade generacije Jugoslavije - Preliminarna analiza rezultata istraživanja, CIDID PK SSOJ-IDIS, Beograd-Zagreb, 1986., str.150-168.

(dio rezultata istog istraživanja objavljen je u tekstu: Vežanost za religiju i crkvu - svijest i ponašanje omladine, Sociologija, god.XXIX, 1988., br.2-3., str.429-441.)

56. Vrcan Srđan, Religioznost splitskih srednjoškolaca i studenata, Školski vjesnik, god.XIX, 1969., br.5-6., str.28-52.

(rezultati istog istraživanja objavljeni su u tekstu Mladi i religija, u zborniku Odgoj, škola - religija, crkva; građa sa savjetovanja o odgojnoj funkciji škole i djelovanju crkve, Školske novine - Polet, Zagreb, 1969., str.23-42.)

57. **Vrcan Srđan**, *Studenti i religija: između čvrste vezanosti za religiju i masovnog otuđivanja od religije (Vezanost studenata Sveučilišta u Splitu za religiju)*, Sociologija, vol.XXIII, 1981., br.1-2., str.1-19.

((dio rezultata ovog istraživanja objavljen je u tekstu: *Studenti i religija: između čvrste vezanosti za religiju i masovnog otuđivanja od religije - vezanost studenata Sveučilišta u Splitu za religiju (pregled rezultata istraživanja iz 1980 godine)*, Pogledi, god.XI, 1981., br.2., str.31-41.))